

De Nederlandse buitenplaats

J.D.H. HARTEN

Wanneer we de Nederlandse buitenplaats iets heel bijzonders noemen, dan is dat nauwelijks te veel gezegd. Wel moet er een nuancering worden aangebracht, omdat dit voor elk type buiten toch weer anders ligt. Een goed uitgangspunt om de buitenplaatsen in categorieën in te delen, is de sociaal-economische herkomst van de stichters en bezitters. Zowel het karakter als de situering van de buitens werd daar namelijk door bepaald.

STICHTERS EN BEZITTERS VAN BUITENPLAATSEN

Belangrijke bezitters van buitenplaatsen waren in de eerste plaats de Oranjes en hun verwanten en vertrouwelingen. Zij stichtten grote landgoederen, die met de Engelse *stately homes* zijn te vergelijken. Voorbeelden zijn het Loo, Slot Zeist (Willem Adriaan van Nassau-Odijk), Roosendaal (Jan van Arnhem) en De Voorst (Joost van Keppel). Verscheidene lagen diep in het binnenland, wat onder meer samenhangt met de jacht, een belangrijk motief om een landgoed te stichten.

De volgende groep van bezitters kunnen we de oude elite noemen. Het betreft nakomelingen van de middeleeuwse adel die van hun kasteel een buitenplaats maakten. Dat gebeurde bijvoorbeeld op vrij grote schaal in het Kromme Rijngebied, waar overigens ook geconfisqueerde geestelijke bezittingen een grote rol bij het ontstaan van buitens hebben gespeeld. Buitens met een kasteel als kern komen verspreid door heel Europa voor. Om een typisch Nederlands fenomeen gaat het dus zeker niet. Wel vertonen ze individueel natuurlijk Nederlandse trekken.

Vervolgens hebben we te maken met industriëlen als stichters van buitenplaatsen. Het waren vooral de vestigingsfactoren met betrekking tot hun bedrijf die hen het platteland deden opzoeken. Zo ging het bij de steenbakkerij om de klei en bij de blekerij om ruimte en schoon water, terwijl katoendrukkerijen wegens de vervuiling die zij veroorzaakten niet in of bij de stad werden geduld. Vaak verenigden de eigenaars van dit soort bedrijven het nuttige met het aangename door er een landhuis bij te zetten. De meest typische Nederlandse categorie

vormen de buitenplaatsen gesticht met geld dat in handel en scheepvaart was verdiend.

Kenmerkend zijn de betrekkelijk geringe omvang en het vooral in het begin, vrij kleine, eenvoudige huis, zeker in vergelijking met de *stately homes*. De grootte van het huis werd bepaald door het feit dat het tweede woningen waren, die alleen 's zomers werden bewoond. Voor het karakter van de buitenplaats als geheel, was in de eerste plaats de sociaal-economische achtergrond van de stichters bepalend. In de Nederlandse Republiek was een brede klasse van welgestelden ontstaan, die zich wel een buiten van redelijke omvang konden permitteren, maar meestal ook niet meer dan dat. Dit verklaart tegelijk het massale karakter van het verschijnsel. Op den duur verschenen er honderden van zulke buitenplaatsen, met als opvallend ruimtelijk kenmerk, dat zij zich sterk in bepaalde streken concentreerden. Daar drukten zij hun stempel op het landschap.

De economische hausse van de 16^e en een groot deel van de 17^e eeuw en vooral de groei van Amsterdam als wereldstapelmarkt veroorzaakten een ongekende bloei. Die stimuleerde op den duur het ontstaan van buitens in niet geringe mate. Heel opvallend is, dat de buitenplaats in optima forma, dat wil zeggen die met een echt landhuis en een geprononceerde parkaanleg, destijds nog tot de uitzonderingen behoorde. Buitens van dit type namen pas vanaf 1670 sterk in aantal toe, dus juist in een periode van economische stagnatie. Weliswaar bleef de welvaart hoog, maar dat de buitenplaats in deze periode, waarin er geen stadsuitbreidingen meer plaatsvonden en de investeringen in landaanwinningsprojecten sterk terugliepen, juist zijn

Overholland in Breukelen is een mooi voorbeeld van de oriëntatie op de Vecht. De voorgevel kijkt uit op het water, terwijl de tuinkoepel daar pal aan staat. Prent uit De zegepralende Vecht van D. Stopendaal, uit 1719.

grote opbloei beleefde blijft merkwaardig. Waarschijnlijk gaat het vooral om een mentaliteitsverandering. De sobere ondernemers van weleer hadden plaatsgemaakt voor een regentenklasse waarbinnen zowel aangename verpozing als uiterlijk vertoon over het algemeen zeer op prijs werden gesteld. Ook werd grondbezit behalve als geldbelegging meer en meer om de recreatiemogelijkheden die het bood gewaardeerd. De scherpe daling van de grondprijzen in de tweede helft van de 17^e eeuw, werkte dat natuurlijk ook in de hand.

Tot omstreeks het midden van die eeuw was de zogenaamde hofstede het gebruikelijke buiten. Daarbij gaat het om een boerderij die zo was ingericht dat de landheer en zijn gezin er de zomer konden doorbrengen. Ook kwam het voor dat een buitenhuis er alleen maar uitzag als een boerderij. Destijds stond het beleggings-

aspect meestal nog voorop. Dat had onder meer te maken met de vroegkapitalistische fase van de economische ontwikkeling, die niet toeliet dat er ongelimiteerd geld in handel, scheepvaart en industrie werd gestoken. Gestimuleerd door de hoge agrarische prijzen kochten rijke stedelingen daarom op vrij grote schaal grond of investeerden zij in landaanwinningprojecten. Vooral de drooglegging van de grote Noordhollandse meren stond in de belangstelling. Afgezien van de veengraverijen in het noorden van het land, is 's-Graveland, aan de westkant van het Gooi, het enige voorbeeld van een ontginningnederzetting die door stedelingen werd gesticht.

De nieuwe bezittingen werden vaak al snel ook voor recreatieve doeleinden gebruikt. De landschappelijke voorkeuren van die tijd sloten namelijk wonderwel aan bij het streven naar rentabiliteit. De 'woeste' natuur van bossen en heidevelden oefende nog maar weinig aantrekkingskracht uit. Het waterrijke, typisch Hollandse landschap, met welig weiland gestoffeerd met koeien, werd daarentegen hogelijk gewaar-

De fraaie gevel van Rupelmonde, in Breukelen, met rococofronton (foto: Sandra van Lochem).

deerd. Eigenlijk ging het ook meer om het leven op het boerenland, dan dat de natuur om zichzelf werd gezocht. Zoals gezegd, raakte het beleggingsaspect later op de achtergrond. Meer en meer kochten stedelingen nu grond met de intentie om er een buitenplaats op aan te leggen. Bovendien werden de hofsteden nu geleidelijk door landhuizen vervangen, met in het kielzog daarvan parkaanleg. 's-Graveland is hier een mooi voorbeeld van.

De verminderde invloed van het beleggingsmotief bracht ook met zich mee dat men bij de keuze van een plek om een buitenplaats te stichten, meer zijn landschappelijke smaak kon volgen. Daarbij stond uitzicht over water meestal hoog genoteerd. Vandaar dat onder meer de Vechtstreek heel sterk in de belangstelling kwam te staan.

DE VECHTSTREEK

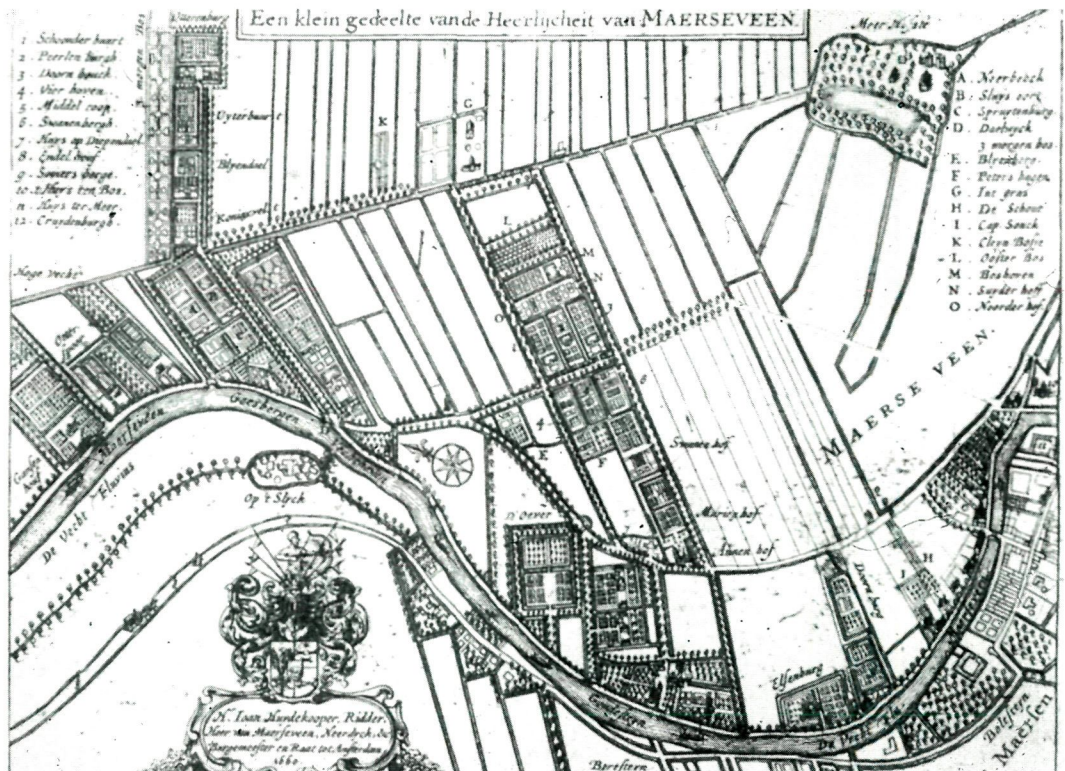
De ontwikkeling van de Vechtstreek als 'lustwarande' kwam langzaam op gang. Omstreeks 1670 was de later zo grote interesse om in het gebied de zomer door te brengen, nog nauwelijks ontwaakt. Langs de Vecht stonden toen tien kastelen, waarvan de meeste – met het Muiderslot als grootste uitzondering – door verbouwingen of door toevoeging van een woonvleugel, meer geschikt voor bewoning waren gemaakt. Vaak werden ze alleen 's zomers bewoond. Verder waren er al enige tientallen buitens, maar die lagen zo verspreid dat ze bepaald nog geen stempel op het landschap drukten. Verreweg de meeste hadden trouwens nog het karakter van een hofstede, zij het dan zonder agrarische functie, dit in tegenstelling tot de droogmakerijen en 's-Graveland. Afgezien van het beperkte aantal dat uit een steenbakkerij ontstond, zoals Goudestein in Maarsse, kwa-

men de buitens van de Vechtstreek vrijwel altijd tot stand op grond die men speciaal voor dit doel had gekocht.

Later zou de hofstede er volledig door het zogenaamde 'brede stadshuis-buiten' worden verdrongen. Vooral de vroege exemplaren leken rechtstreeks vanuit een Amsterdamse grachtenwand naar de Vecht te zijn overgebracht. Maar ook voor de latere geldt dat aan de zijgevels over het algemeen maar weinig aandacht werd besteed. Vaak zijn die grotendeels blind. Landhuizen van dit type, waarvan er vele tientallen in de Vechtstreek zijn gebouwd, zijn strak symmetrisch. Zowel de voor- als de achterdeur, die

door een gang met elkaar worden verbonden, zitten meestal in een middenrisaliet. In de loop van de tijd ging dat steeds meer als blikvanger dienen. Vaak liet men het verder uitspringen – soms ging het om een hele tuinzaal – en werd het rijk gedecoreerd. Opvallend is dat de achtergevel dikwijls niet onderdoet voor de voorgevel, vooral niet als deze naar de rivier is gekeerd. Met zijn markante ligging en opvallende gevel dicht langs het water, is Rupelmonde een prachtig voorbeeld van de sterke oriëntatie op de Vecht, die zo kenmerkend is voor de landhuizen aldaar. Vrijwel allemaal zien ze uit op de rivier. Wel worden ze er vaak door de weg en een voortuin van gescheiden, maar er zijn er ook veel die, net zoals Rupelmonde, nagenoeg direct aan het water staan, met de weg op enige afstand aan de andere kant. In zo'n situatie was de voorgevel oorspronkelijk vrijwel nooit naar

In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw breidde het aantal buitenplaatsen in Maarssen zich zeer sterk uit. Een klein gedeelte van de Heerlijkheit van Maerseveen. Jacob Bosch, 1660.

In de omgeving van Loenen rijgen de buitenplaatsen zich aaneen. Nieuwe kaart van Loenen. C.C. van Bloemswaerdt, 1726 (gedeeltelijk). De kaart geeft waarschijnlijk een wat eerdere situatie weer.

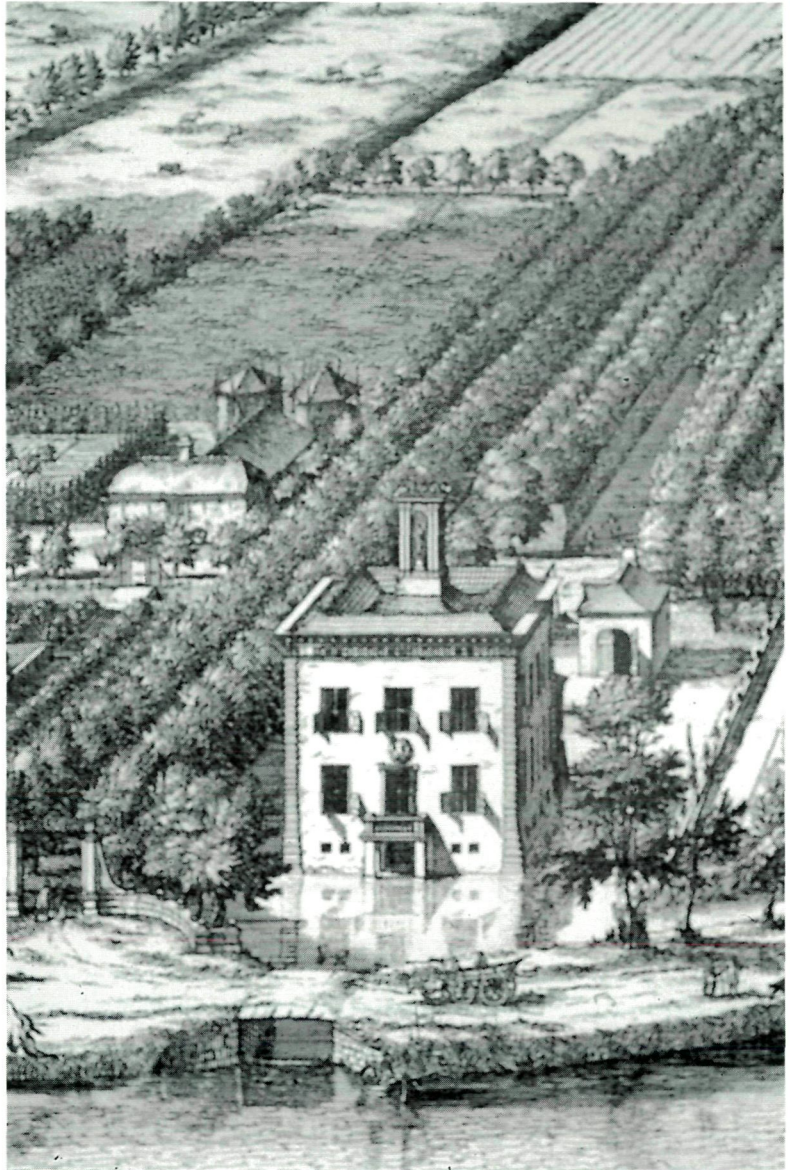
de weg gekeerd. Soms stond hij dwars op de rivier, maar in verreweg de meeste gevallen zag hij daarop uit. Om praktische redenen of om de relatie tussen huis en park beter tot zijn recht te laten komen, werd de voordeur later meestal naar de andere kant verplaatst. Dat betekende niet dat de gevel aan de waterkant daardoor aan belang inboette. Deze moest immers de opvarenden van de trekschuiten en plezierjachten blijven imponeren.

Hoewel de landhuizen aan de Vecht, als tweede woning, over het algemeen betrekkelijk klein waren en men eigenlijk meer waarde hechtte aan het park dan aan het huis, dienden ze wel degelijk als statussymbool. Vandaar ook de dikwijls fraaie ingangshekken, met het prachtige rococo-hek van Vreedenhoff, tussen Loenen en Nieuwersluis, als hoogtepunt. De relatie tussen de buitenplaatsen en het water had twee kanten. Meer nog dan om het zicht op het huis vanaf het water, ging het om het uitzicht over de rivier. Dat men dat hogelijk waardeerde, blijkt onder meer uit de aankleding van de buitens. Als ze direct aan het water lagen hadden ze vrijwel altijd, in de as van het huis, een gedeeltelijk in het water uitgebouwd uitzichtterrasje. Bovendien kwam de theekeopel, waar bijna elk buiten

over beschikte, zoveel mogelijk aan de waterkant te staan.

In 1637 kreeg de Vechtstreek met Elsenburg te Maarssen, haar eerste brede stadshuis-buiten. In de volgende decennia nam het aantal landhuizen van dit type slechts langzaam toe. Daar kwam pas in de jaren zeventig van de 17^e eeuw verandering in, maar toen ging het dan ook snel. Omstreeks de eeuwwisseling was met name in de omgeving van Maarssen, Breukelen en Loenen vrijwel alle voor het stichten van een buiten geschikte grond in handen van stedelingen en stond er een landhuis op. Het noordelijke deel van de Vechtstreek, benoorden Vreeland, heeft in dit opzicht altijd minder in de belangstelling gestaan, mogelijk omdat de Vecht daar veel breder is. Maar bij genoemde dorpen regen de buitenplaatsen zich aaneen. Zo was in vrij korte tijd de lustwarande tot stand gekomen die we zo goed kennen aan de hand van prenten uit *De Zegepralende Vecht* van Stoopendaal uit 1719 en diverse zeer gedetailleerde kaarten uit dezelfde tijd. Op de kaarten springt de aanpassing van de buitenplaatsen aan het oude, agrarische landschap in het oog. Hun vorm wordt bijna helemaal door het oorspronkelijke kavelpatroon bepaald. Vandaar dat veel buitens, aangepast aan de hier veel voorkomende strokenverkeveling, een langgerekte structuur hebben, wat gezien de voorkeur voor lange tuinassen wel goed uitkwam. Ook op de plaats van de in 1672/1673 door de Fransen verwoeste kastelen

In 1681 verrees een nieuw Gunterstein op de fundamenten van het in 1672 door de Fransen verwoeste kasteel. Met zijn strenge Frans-classicistische stijl neemt het een bijzondere plaats in onder de landhuizen aan de Vecht.

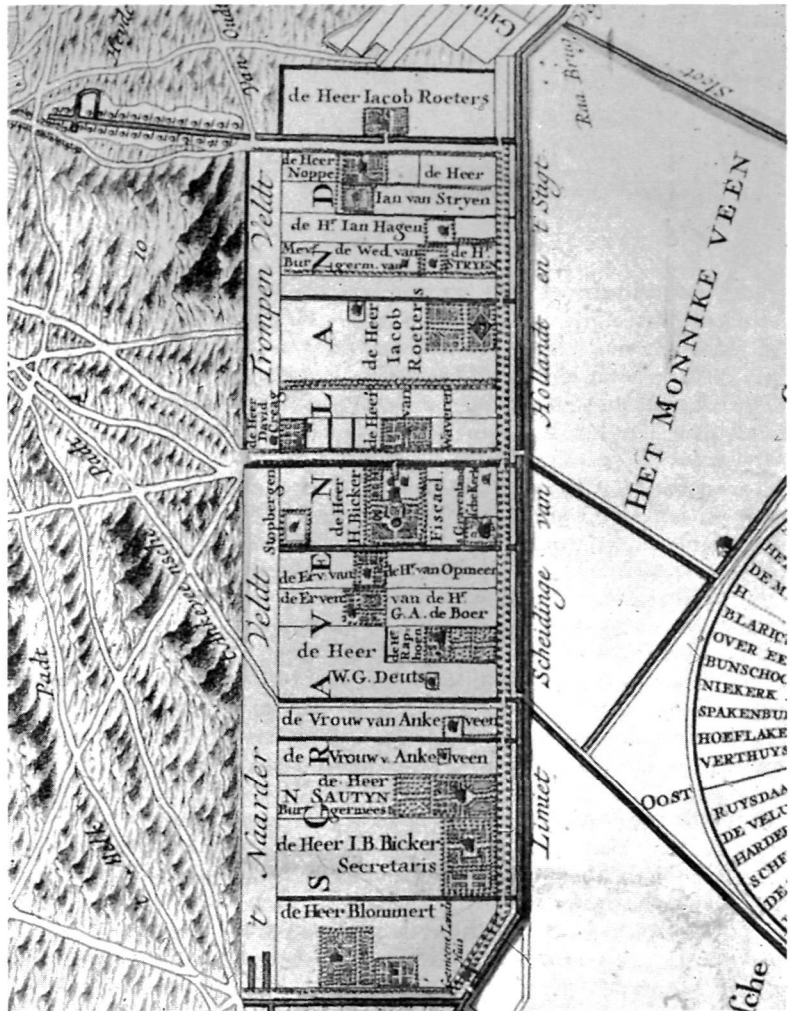

Ter Meer te Maarssen, Kronenburg in Loenen en Gunterstein te Breukelen verrezen landhuizen, maar alleen het nieuwe Gunterstein bestaat nog. Met zijn strakke Frans-classicistische architectuur neemt het een eigen plaats in onder de landhuizen van de Vechtstreek.

Behalve het Muiderslot, staan aan of dichtbij

de Vecht nog vier huizen waaraan, ondanks alle veranderingen, duidelijk valt af te lezen dat ze ooit een weerbaar karakter hebben gehad: Zuylen, Oudaen, Nijenrode en Nederhorst. Bolenstein in Maarssen is onherkenbaar veranderd, maar nog wel omgracht, evenals trouwens Gunterstein. De kasteellandhuizen, zoals we ze, hoe

's-Graveland omstreeks 1725. In tegenstelling tot de Vechtstreek zijn de buitens in een geometrisch patroon opgenomen. Nieuwe kaart van Gooilandt. H. Post, uitgegeven door R. en J. Ottens, circa 1725 (fragment).

verschillend ook, alle zes toch wel kunnen noemen, dragen sterk bij aan de landschappelijke diversiteit binnen het geheel van de buitenplaatsen. Het is erdoor als het ware met de Middeleeuwen verweven. Zeker zo waardevol is de verflochtenheid met de fraaie oude dorpskernen langs de Vecht. Maarssen, waar de Vecht zich schilderachtig doorheen slingert, spant hierbij de kroon. De historische straatwanden langs het water zijn geheel in harmonie met de buitens ertegenover en in het verlengde ervan.

'S-GRAVELAND

De verwevenheid van de buitenplaatsen met het oudere landschap die de Vechtstreek zozeer kenmerkt, ontbreekt in 's-Graveland juist volledig. Het ontstond uit de ontginning van een woest liggend gebied dat tot de Erfgooiermarke behoorde, waar vrijwel alle weiland en woeste grond van het Gooi onder viel. Aangezien het een grondheerlijke marke betrof, hadden de Erfgooiers wel het gebruiksrecht maar bezaten ze niet de eigendomsrechten. Die behoorden aan de Staten van Holland als rechtsopvolger

van de graaf. De Hollandse graaf Floris V had het Gooi in 1280 van de abdis van Elten gekocht. Hoewel ze daarmee het gebruiksrecht van de Erfgooiers schonden, gaven de Staten het gebied in 1625 bij octrooi uit aan een aantal welgestelde en invloedrijke Amsterdammers. Dat die geld in het in cultuur brengen van deze weerbarstige grond wilden steken, wordt begrijpelijk als we weten dat er tegelijk op grote schaal werd afgezand. Het zand ging naar de stadsuitbreidingen van Amsterdam en werd gebruikt voor het ballasten van schepen. Ook op deze manier hing de ontwikkeling van 's-Graveland dus nauw samen met de bloei van Amsterdam als wereldstapelmarkt.

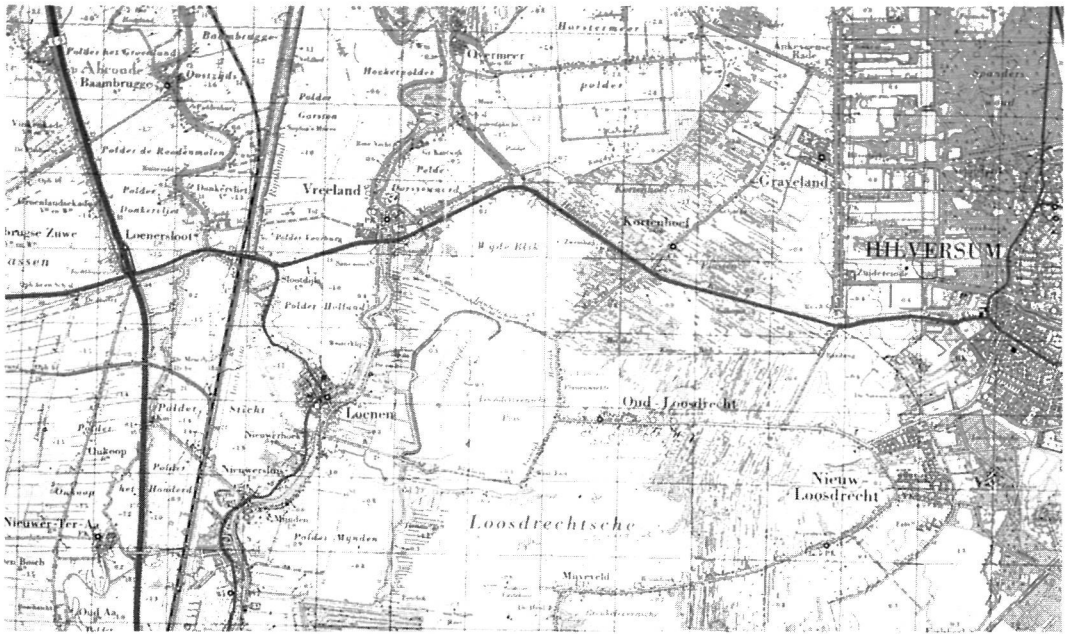
Het ontginningsblok lag langs de toenmalige landscheiding tussen Holland en het Sticht, aan de westkant van het Gooi. Vanaf deze kaarsrechte grens werd een afstand van 300 Rijnlandse roeden (circa 1130 meter) uitgezet. De lengte van het blok bedroeg ongeveer 4200 meter. In eerste instantie werd er gezamenlijk ontgonnen. Pas in 1634 vond de verdeling plaats, waartoe het blok in de breedte in 27 parallelle stroken werd verdeeld. Die werden onder de acht deelnemers – twee deden gemeenschappelijk mee –

verloot, met dien verstande dat steeds twee stroken (in het zuiden) of twee-en-een-halve strook (in het noorden) tot één kavel werden samengevoegd, met als enige uitzondering een geheel van vijf-en-een-halve strook in het centrale deel. Zo kwamen drie aaneengesloten bezittingen tot stand en vier die uit een kavel in het noorden en één in het zuiden bestonden. Bij deze nogal ingewikkelde manier van verkavelen hinkte men kennelijk op twee gedachten. Enerzijds wilde men de grond zo eerlijk mogelijk verdelen, anderzijds in economisch opzicht goed te hanteren eenheden creëren. Tien van de elf kavels waren 40 of 50 morgen, ruim 31 of 39 hectare groot, terwijl de grootste kavel dus zelfs het dubbele besloeg. Het kavelpatroon dat zo ontstond, is nog grotendeels in de grenzen van de huidige buitenplaatsen terug te vinden. Wel ligt op één oorspronkelijke kavel nu vaak meer dan een buiten.

Langs de grens met het Sticht werd een vaart gegraven die zowel voor de afvoer van zand als voor ander vervoer was bestemd. Het kanaal was in het noordwesten op twee manieren met de Vecht verbonden. Via de zuidelijke route ging het zand, terwijl op de noordelijke al in

Nadat het vorige landhuis in 1673 door de Fransen was verwoest, liet admiraal Cornelis Tromp het unieke, nog bestaande Trompenburg bouwen. H. Numan, 1794.

De Vechtstreek en 's-Graveland zijn op een fraaie manier door een oud veenontginningslandschap met elkaar verbonden. Topografische kaart 1:50.000, uitgave 1970 (verkleind).

1644 een trekschuitdienst op Amsterdam werd ingesteld. Parallel aan de vaart kwam de doorgaande weg te lopen, met er tussenin een smalle strook, die geleidelijk bijna geheel is volgebouwd. Afgezien van de landhuizen en de kerk, werd niet-agrarische bebouwing lang uit het eigenlijke ontginningsblok, aan de andere kant van de weg, geweerd.

Het was van het begin af aan de bedoeling dat er een complete, volwaardige nederzetting werd gesticht. In de kavelcondities van 1634 was de bepaling opgenomen dat per 40 en 50 morgen aan grondbezit binnen veertien maanden een boerderij moest worden neergezet, wat de bouw van ten minste elf boerderijen betekende. Twee jaar later al werd 's-Graveland een gerecht. Al snel ging men de boerderijen ook gebruiken om de zomer door te brengen, waartoe ze meestal een aanbouw zullen hebben gekregen. Huis

Brambergen, de enige boerderij uit de begintijd die over is, laat dat stadium aan de hand van de uitgebouwde opkamer nog zien. Samen met de vestiging van ambachtslieden en arbeidskrachten, leidde de toenemende populariteit van de boerderijen als zomerverblijf ertoe dat in 1658 een kerk verrees. Omstreeks die tijd zullen ook de eerste landhuizen in 's-Graveland zijn verschenen. Het huis van admiraal Cornelis Tromp, dat in 1673 door de Fransen werd verwoest, moet al een echt herenhuis zijn geweest, hoewel het ongetwijfeld niet in de schaduw kon staan van het opvallende Trompenburg, dat de admiraal nadien liet bouwen. Liggend in een forse waterpartij vormt dit unieke landhuis, met zijn koepelzaal en groot dakterras, nog steeds het pronkstuk van 's-Graveland.

Opvallend is dat de parkaanleg hier in het begin van de 18^e eeuw nog niet zo veel voorstelde, maar in de decennia daarna veranderde dat. Verscheidene buitens kregen nu fraaie, vrij uitgestrekte parken. Net zoals in de Vechtstreek op veel plaatsen het geval was, lagen de buitenplaatsen van 's-Graveland uiteindelijk in een

lange reeks. De oriëntatie op water speelde daarbij echter nauwelijks een rol, bovendien kwamen de landhuizen soms ver van de weg te staan. Maar het grootste verschil met de Vechtstreek is het zeer strakke, planmatige ontginningsspatroon waarin de buitens zijn opgenomen. Alleen dit al maakt 's-Graveland uniek. Daarbij komt dan nog de markante tegenstelling tussen de landelijkheid van de buitenplaatsen en de kilometerslange dichte bebouwing aan de andere kant van de weg. Tenslotte is de afwisseling tussen de afgezande percelen met weiland, en de hoger liggende parken zeer karakteristiek. Het betreft een van de aantrekkelijkste aspecten van dit bijzondere dorp.

EEN GRADIËNTZONE

's-Graveland en de Vechtstreek liggen vrij ver van elkaar, maar zijn wel op een heel bijzondere manier landschappelijk met elkaar verbonden. Het betreft een cultuurlandschappelijke gradiëntzone van formaat, een zeldzaam verschijnsel, zeker op deze schaal. Bovendien heeft de veenderij er zijn stempel op gedrukt, zodat ook hier van een duidelijke relatie met de economische bloei in de tijd van de Republiek sprake is. Zonder de turf als goedkope energiebron was die ongetwijfeld heel wat minder groot geweest. Aansluitend op de zone langs de Vecht, met zijn buitens en oud cultuurland, treffen we het volledig verveende Vechtplassengebied aan. Zowel aan de noord- als aan de zuidkant ligt een droogmakerijtje: de Horstermeer en de Polder Béthune. Vervolgens komt de gedeeltelijk verveende zone van Oud-Loosdrecht, Kortenhoef en Ankeveen, met zijn petgaten en legakkers, die ingepast ligt in de strokenverkaveling van het veenontginningslandschap. Die zet zich voort in de smalle strook die de vervening ongemoeid heeft gelaten. En tenslotte is er dan 's-Graveland, waar het lage land als resultaat van de afzanding met de hoge gronden van het Gooi is vertand.

The Dutch country estates

The characteristics and location of Dutch country estates is influenced heavily by the socio-economic background of their founders and owners. Important founders of large country estates are related to the royal family. A second group consists of descendants of the aristocracy reshaping their medieval castles. During the golden age of the Dutch Republic, merchants and manufacturers became wealthy enough to buy or build estates in the countryside. This third group of owners initially used (former) farmhouses as summer residences. In the second half of the 17th century this group started building new country estates, as an investment or just for pleasure.

Along the Vecht river most country estates, similar to the merchant houses along the Amsterdam canals, were newly built and fitted into the existing landscape. In contrast 's-Graveland (near Hilversum), a planned settlement which started in 1634, shows that the oldest country estates originate from farmhouses.

LITERATUUR

- BIJHOUWER, J.T.P. (1946). *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*. Amsterdam.
- DIEDERIKS, H.A. (1976). Stedeling en buitenplaats. In: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 68, pp. 114–120.
- HARTEN, J.D.H. (1978). Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw. In: *Holland, Regionaal-historisch tijdschrift* 10, pp. 114–134.
- LUTTERVELT, R. VAN (1970). *De buitenplaatsen aan de Vecht*. Lochem.
- STAATSBOSBEHEER. (1977). *Het Vechtlandschap. Rapport van de werkgroep Vechtlandschap*.
- TROMP, H. EN J. SIX (1975). *De buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning*. Zeist.
- VRIES, J. DE EN A. VAN DER WOUDE (1995). *Nederland 1500–1815. De eerste ronde van economische groei*. Amsterdam.
- ZEEUW, J.W. DE (1978). Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability. In: *A.A.G. Bijdragen* 21, pp. 3–31.